

Žmogaus orumą ir teises užtikrinančios kalnimo sąlygos Lietuvoje – misija (ne)įmanoma?

Gintautas Sakalauskas

Socialinių mokslų daktaras

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas

Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva

Tel. (+370 5) 236 6167

El. paštas: <gintautas.sakalauskas@tf.vu.lt>

Goda Norvaišytė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto doktorantė

Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva

Tel. (+370 5) 236 6167

El. paštas: <goda.norvaisyte@tf.vu.lt>

Įvadas

Gražų 70-ąjį jubiliejų švenčiantis Vilniaus universiteto Teisės fakulteto partnerystės profesorius dr. Augustinas Normantas buvo mūsų abiejų dėstytojas – Lietuvai ir Lietuvos teisės mokslui labai skirtingais laikais, kuriuos skiria 24 metai – 1993 m. ir 2017 m. pavasario semestruose klausėme jo dėstyją konstitucinės teisės kursą. Vėliau – kolega ir bendradarbis VU Teisės fakultete, taip pat Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaigoje, kurioje dirbo daugiau nei 16 metų, išskirtinį dėmesį skirdamas asmenų, kuriems atimta laisvė, teisėms užtikrinti. Būtent ši profesinio domėjimosi ir mokslinių tyrimų sritis mus visus tris vienija, todėl šioje šventinėje mokslinėje publikacijoje ji analizuojama.

Net ir praėjus daugiau nei 32 metams nuo Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo ir išsivadavimo iš totalitarinės priespaudos, nuteistų asmenų kalnimo sistema Lietuvoje savo infrastruktūra, atmosfera, vyraujančiais santykiais ir požiūriu į žmogaus teisių užtikrinimo svarbą tik labai nedaug pasistūmėjo šiuolaikinius Vakarų kultūros standartus atitinkančios sistemos link. Kardinalios šios sistemos reformos būtinybė, privalėjimas ją statyti ant naujų bėgių ir suteikti naujus veido bruožus, palankius realiam laisvės atėmimu nuteistų asmenų elgesio pokyčiui ir resocializacijai, buvo akivaizdūs jau seniai (Sakalauskas, 2019c). Visgi tektoninių pokyčių nėra padaryta iki šiol, o laikui bėgant jiems reikia vis daugiau

pastangų ir politinės valios. Kaip dar 2011 m. Vilniuje vykusioje Europos kriminologų draugijos metinėje konferencijoje skaitytame pranešime pažymėjo žymus amerikiečių kriminologas M. Tonry, Baltijos šalyse nusikaltėlių baudimo kultūrai vis dar didelę įtaką turi buvęs sovietinis požiūris, pagal kurį nusikaltėliai laikomi klasiniais ir socialiniais priešais (tokį požiūrį daugiausia formuoja ir masinės medijos), kas lemia fundamentalų simpatijos kalinių interesams ir patirčiai trūkumą (Tonry, 2014, p. 23). Tokioje totalitarine praeitimi alsuojančioje sistemoje (Sakalauskas, 2019a; 2019b; 2020), kurioje dar, be to, yra ir didelis kalinių skaičius¹ ir silpna personalo rengimo sistema, neišvengiamai kyla didelė žmogaus teisių pažeidimų rizika.

Straipsnio tikslas – apžvelgti pagrindines nuteistųjų kalinimo sistemos problemas Lietuvoje žmogaus teisių užtikrinimo perspektyvoje – būtent tose srityse, kurioms daugiausia dėmesio skiria Seimo kontrolieriai bei kitos pagarbą kalinių orumui ir teisėmis užtikrinančiomis kalinimo sąlygomis besirūpinančios organizacijos ir institucijos. Mokslinė analizė atlikta remiantis Lietuvos ir užsienio šalių mokslininkų publikacijomis, įvairių institucijų ir organizacijų ataskaitomis, teisės aktų nuostatomis, teismų praktika, statistika ir kitais šaltiniais.

1. Įkalinėtų asmenų orumo ir teisių apsaugos reikšmė

Pastaraisiais metais Lietuvoje maždaug 5–7 tūkstančiai asmenų kasmet nuteisiami realiomis terminuoto laisvės atėmimo arba arešto bausmėmis (Nacionalinė teismų administracija, 2015–2022), kurių vykdymas ir atlikimas savo intervencijos į žmogaus teisių ir laisvių turinį mastu sukelia itin reikšmingus padarinius. Kalinimo realybė – ypač tose šalyse, kuriose jai skiriama mažai politinio ir kriminologinio dėmesio, dažnai skiriasi nuo įstatymuose įtvirtintų deklaracijų ir stereotipinio formalaus požiūrio iš išorės. Resocializacija ir socialinė integracija (Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso 1 str. 2 d.) deklaruojamos kaip pagrindinės ar net vienintelės bausmių vykdymo siekiamybės, tačiau galimybės jų siekti įkalinimo įstaigose dažniausiai yra labai skurdžios. Jas reikšmingai riboja pati įkalinimo esmė – nelaisvė, kurioje išmokti ką nors pozityvaus yra labai sunku, taip pat – prasta įkalinimo įstaigų infrastruktūra, uždarumas, idėjų, inovacijų ir kom-

1 2022 m. gegužės 25 d. Lietuvoje buvo 5 089 įkalinėti asmenys, t. y. 182 asmenys, tenkantys 100 tūkst. gyventojų. Tai buvo pats mažiausias absoliutus ir santykinis kalinių skaičius per visą laikotarpį po Nepriklausomybės atkūrimo. Lietuva pagal kalinių skaičiaus lygį, 2022 m. duomenimis, nebebuvo paskutinėje vietoje Europos Sąjungoje (ES) – daugiau 100 tūkst. gyventojų tenkančių kalinių buvo Lenkijoje (194) ir Slovakijoje (184). Vis dėlto už ES šalių vidurkį Lietuvoje kalinčių asmenų santykinis skaičius vis dar buvo didesnis maždaug du kartus (World Prison Brief, 2022).

petencijos stoka, subkultūros įtaka, prastas personalo paruošimas, nepakankamas finansavimas, hierarchinis valdymas ir kt. (Sakalauskas, Kalpokas, Jarutienė, Vaičiūnienė, 2020, p. 33). Kad ir kaip būtų mėginama kalinimo prasmę saistyti išimtinai su asmens elgesio „taisymu“ ir resocializacija, tenka pripažinti, kad įkalinimas asmuo atsiduria intensyviausiuose valstybės taikomų prievartos mechanizmų gniaužtuose, kuriuose neretai žmogaus orumo ir teisių apsauga ne tik kad tampa sunkiai užtikrinama, bet ir sistemos valdymo požiūriu netgi laikoma antraeilium dalyku ar toleruojamu šalutiniu kalinimo poveikiu. Šioje srityje, kaip jokioje kitoje, politiniu ir valdymo lygmeniu mėginama prisidengti ir pasiteisinti dažniausiai net netiriama ir nediferencijuojama visuomenės nuomone, neva ji nori, kad kalinimo sąlygos būtų atšiaurios, dar blogiau, kai atsainus požiūris į konstitucines teises ir kalinių orumo žeminimas suvokiamas kaip bausmės elementas. Kalinimo metu kylanti žmogaus teisių pažeidimo rizika turi kelti susirūpinimą ir jai turi būti skiriamas išskirtinis dėmesys, nes bausmės atlikimas žmogaus teisių ir orumo negerbiančioje atmosferoje tampa beprasmiškas, o nuteistojo socialinė integracija sunkiai įmanoma – valstybė savo sukurtomis struktūromis pati daro teisės pažeidimus, kuriuos draudžia daryti savo gyventojams.

Įkalinami asmenys yra išskirtinė asmenų kategorija, reikalaujanti tam tikro valstybės atsidavimo, dėmesio ir atidumo, nes ne tik jų padaryti nusikaltimai, bet ir pats kalinimo faktas byloja apie tai, kad šių asmenų socialinė integracija visuomenėje nėra sklandi, jiems reikia pagalbos. Būtent tokią trapią socialinę būtį gyvenančių asmenų teisių ir orumo užtikrinimas yra ypač svarbus ir dėl jų pačių, ir dėl visuomenės, kurioje jie gyvena. Todėl Europos Tarybos Ministrų Komiteto rekomendacijoje Rec (2006) 2-rev dėl Europos kalėjimų taisyklių (toliau vadinama – Europos kalėjimų taisyklės) deklaruojama, jog su asmenimis, iš kurių atimta laisvė, turi būti elgiamasi taip, kad būtų užtikrinta pagarba jų žmogaus teisėms. Šie tarptautiniai standartai yra brandaus sąmoningumo žmogaus teisių klausimais išraiška ir kartu pastanga suformuoti stabilų, teisinės valstybės principais paremtą resocializacijos koncepciją (Dünkel, 2017, p. 117–118). Vadinasi, vertinant įkalinamų asmenų santykį su žmogaus teisėmis, *de jure* įkalinami asmenys turi teisę, kad su jais būtų elgiamasi pagarbiai ir žmogiškai, užtikrinamos jų teisės ir gerbiamas jų orumas – tai yra ne tik jų pačių, bet ir visos visuomenės interesas.

Žmogaus teisės ir laisvės įkalinimo vietose yra fundamentalios, sukuriančios pagrindą bausmių vykdymo sistemai veikti. Europos Žmogaus Teisių Teismas (toliau vadinama – EŽTT) savo jurisprudencijoje² ne kartą yra konstatavęs, kad asmuo, kurio laisvė yra apribota, turi būti laikomas sąlygomis, kurios atitinka žmogaus orumą, o bausmės atlikimo metodai ir būdai negali sukelti jam daugiau skausmo, nei

2 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2000 m. balandžio 6 d. sprendimas byloje *Labita prieš Italiją* (peticijos Nr. 26772/95) ir 2001 m. liepos 24 d. sprendimas byloje *Valašinas prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 44558/98).

tai yra suderinama su praktiniais įkalinimo reikalavimais. Ši EŽTT nuostata grindžiama Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau vadinama – ŽTK) 3 straipsniu, įtvirtinančiu, kad niekas negali būti kankinamas, patirti nežmoniška ar žeminanti jo orumą elgesį arba būti taip baudžiamas. Vertindamas, kiek valstybėje vykdomas asmenų kalinimo procesas atitinka šią konvencijos nuostatą, EŽTT savo praktikoje vertina tokius elementus, kaip antai gyvenimo sąlygas laisvės atėmimo vietoje, asmenų laikymo ir higienos sąlygas, materialinį ir buitinių aprūpinimą, patalpų vėdinimą ir apšvietimą, sveikatos priežiūros užtikrinimą bei maitinimo sąlygas ir kt. Pripažinti, jog valstybė pažeidė šią konvencijos nuostatą, būtina, kad netinkamas elgesys pasiektų minimalų žiaurumo lygį. EŽTT praktikoje³ atkreipiamas dėmesys, kad šio minimalaus žiaurumo lygio vertinimas yra reliatyvus, jis priklauso nuo visų bylos aplinkybių, pavyzdžiui, tokio elgesio trukmės, jo fizinio ir psichinio poveikio, nukentėjusiojo lyties, amžiaus, sveikatos būklės ir kitų aplinkybių. Be to, sprendžiamas, ar elgesys su įkalintu asmeniu pagal ŽTK 3 straipsnį žemina jo orumą, EŽTT atsižvelgia į tai, ar jo tikslas buvo pažeminti asmenį ir ar tai neigiamai jį paveikė ŽTK 3 straipsnyje nurodytu būdu, tačiau net ir neturint tokio tikslo, EŽTK 3 straipsnio pažeidimo galimybė nėra atmetama.

Staugus gyvenimo pokytis ir kontrastinga izoliacija gali skatinti nuteistųjų pažeidžiamumo bei nesaugumo jausmus, būtent todėl kasdienės gyvenimo sąlygos įkalinimo įstaigoje neturėtų nuteistajam sukurti baudimo regimybės daugiau nei buvo siekiama apkaltinamuoju nuosprendžiu, todėl laisvės atėmimo baismės vykdymas neturėtų sukelti papildomų kančių nei sukelia laisvės atėmimas *per se*. EŽTT bylos prieš Lietuvą, nacionalinių teismų sprendimai bylose dėl žalos, patirtos dėl blogų, orumą žeminančių ir kankinančių sąlygų, įvairių nacionalinių ir tarptautinių organizacijų ataskaitos apie padėtį Lietuvos įkalinimo įstaigose (UN Committee against Torture, 2021; Sakalauskas, 2022b), pačių kalinių viešai publikuojamos patirtys liudija apie labai dažnus žmogaus teisių pažeidimus ir orumo žeminimo atvejus Lietuvos įkalinimo sistemoje. Jų prevencijos sistemoje svarbų vaidmenį atlieka Seimo kontrolierių įstaiga.

2. Seimo kontrolierių vaidmuo ginant ir užtikrinant žmogaus teises įkalinimo įstaigose

Seimo kontrolierių, kaip nacionalinę žmogaus teisių užtikrinimo kontrolę vykdančios institucijos, statusas įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 73 straipsny-

3 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. lapkričio 20 d. sprendimas byloje *Kasperovičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 54872/08), 1997 m. gruodžio 16 d. sprendimas byloje *Raninen prieš Suomiją* (peticijos Nr. 152/1996/771/972), 2001 m. liepos 10 d. sprendimas byloje *V. prieš Jungtinę Karalystę* (peticijos Nr. 33394/96).

je. Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstatymo 3 straipsnyje numatyti Seimo kontrolierių veiklos tikslai iš esmės atspindi tris šios įstaigos turimus mandatus. Vis dėlto svarbiausias (skėtinis) Seimo kontrolierių įstaigos mandatas susijęs su nacionalinės žmogaus teisių institucijos funkcijomis – jas įgyvendindami Seimo kontrolieriai ne tik atlieka žmogaus teisių stebėseną Lietuvoje, bet ir nagrinėja pareiškėjų kreipimuisi ir skundus, taip pat vykdo nacionalinės kankinimų prevencijos funkcijas laisvės apribojimo ir atėmimo vietose.

Vykdydami skundų tyrimo mandato funkciją Seimo kontrolieriai tiria visų asmenų (pareiškėjų) skundus dėl pareigūnų piktnaudžiavimo, biurokratizmo ar kitaip pažeidžiamų žmogaus teisių ir laisvių viešojo administravimo srityje, todėl šis mandatas suteikia reikšmingą galimybę įkalintiems asmenims atkreipti dėmesį į galimus žmogaus teisių pažeidimus laisvės atėmimo vietose. Nustatę pažeidimo ar galimos rizikos atvejį, Seimo kontrolieriai tarpininkaudami tarp nuteistojo asmens ir laisvės atėmimo vietos administracijos, neretai – atkreipdami ir Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos bei jai pavaldžių institucijų (dažniausiai – Kalėjimų departamento) dėmesį, pateikia rekomendacijas dėl susidariusio žmogaus teisių pažeidimo pašalinimo ir įpareigoja apie rezultatus informuoti Seimo kontrolierių ne vėliau kaip per 30 dienų nuo rekomendacijos gavimo (Seimo kontrolierių įstatymo 20 str. 3 d.).

Apie reikšmingą Seimo kontrolieriaus vaidmenį sprendžiant nuteistiesiems kylančias problemas laisvės atėmimo vietoje byloja ir 2021 m. Seimo kontrolierių metinės veiklos ataskaitoje pateikiami duomenys, iš kurių matyti, kad net 30 proc. visų 2021 m. gautų skundų Seimo kontrolierių įstaigoje sudarė skundai, susiję su nuteistųjų teisėmis. Daugiausiai Seimo kontrolieriai tarpininkavo sprendžiant pareiškėjams kylančias problemas, sietinas su Teisingumo ministerijos ir jos valdymo sričiai priskirtų įstaigų darbuotojų veikla (123 atvejai). Iš Teisingumo ministerijos valdymo sričiai priskirtų institucijų daugiausia Seimo kontrolieriai tarpininkaudami kreipėsi į Kalėjimų departamentą ir jam pavaldžias pataisos įstaigas (117 kartų). Seimo kontrolieriai daugiausia rekomendacijų pateikė Teisingumo ministerijai ir jos valdymo sričiai priskirtoms institucijoms (484 rekomendacijos).

Itin reikšmingas įkalintų asmenų atžvilgiu yra ir nacionalinis kankinimų prevencijos mandatas (Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstatymo 19¹ str.), kurį vykdydami Seimo kontrolieriai siekia užkirsti kelią kankinimams ir kitokiam žiauriam, nežmoniškam ar žeminančiam elgesiui, todėl prevencijos tikslais nuolat lankosi laisvės atėmimo vietose. Vadovaujantis Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstatymo 19¹ straipsnio 4 dalimi, Seimo kontrolieriai, be kita ko, turi teisę gauti visą reikalingą informaciją apie elgesį su asmenimis laisvės atėmimo vietoje, pateikti į visas įkalinimo įstaigos patalpas, be liudininkų pasikalbėti su įkalintais asmenimis. Šie platūs įgaliojimai suteikia Seimo kontrolieriams galimybę nuodugnai iširti žmogaus teisių padėtį konkrečioje laisvės atėmimo vietoje. Lankydami

laisvės atėmimo vietoje nacionalinės prevencijos tikslais, Seimo kontrolieriai atlieka žmogaus teisių padėties tyrimą, kurio galutinę stadiją sudaro ataskaitos su išvadomis ir rekomendacijos pateikimas. Atsakingos institucijos privalo išnagrinėti pateiktus siūlymus, konsultuotis dėl galimų rekomendacijų įgyvendinimo priemonių ir pateikti įgyvendinimo rezultatus (Seimo kontrolierių įstatymo 19¹ str. 6 d.). Šis Seimo kontrolierių mandatas suteikia galimybę realiai įvertinti įkalinėtų asmenų padėtį laisvės atėmimo vietoje kompleksiniais klausimais. Patikrinimų metu Seimo kontrolieriai įprastai vertina tokius žmogaus teisių užtikrinimo aspektus, kaip antai personalo pakankamumas, laikymo ir higienos sąlygos, maitinimas, sveikatos priežiūra, saugumas, socialinė rehabilitacija, ryšių su artimaisiais palaikymas bei kreipimusi į administraciją nagrinėjimas (Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaiga, 2018; 2019).

Vykdydami trečiojo mandato – nacionalinės žmogaus teisių institucijos funkcijas, Seimo kontrolieriai teikia atsakymus į nuteistųjų kreipimusis dėl bausmių vykdymo reglamentavimo neaiškumo ar galimai neproporcingo reguliavimo teisės aktuose atvejų. Teikdami atsakymus į šiuos bendro pobūdžio kreipimusis, kuriuose nėra nustatomi konkretaus asmens žmogaus teisių pažeidimai, Seimo kontrolieriai atkreipia atsakingų institucijų dėmesį į galimai kylančią riziką neuztikrinti įkalinėtų nuteistųjų žmogaus teisių.

Taigi, apibendrinant Seimo kontrolierių vaidmenį užtikrinant įkalinėtų asmenų žmogaus teises, galima teigti, kad Seimo kontrolieriams suteiktų priemonių gausa, siekiant užtikrinti įkalinėtų asmenų orumą bei žmogaus teises, yra pakankama. Vis dėlto Seimo kontrolierių siūlymai yra tik rekomendaciniai, jie neturi privalomumo galios (Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstatymo 20 str.), tokiu būdu yra užtikrinamas Seimo kontrolierių, kaip žmogaus teisių kontrolę vykdančių pareigūnų, nepriklausomumas, todėl jų įgyvendinimo turinys ir kokybė yra itin priklausoma nuo valstybėje formuojamos bausmių vykdymo politikos kokybės. Būtent todėl Seimo kontrolierių veiklos praktikoje kyla rizika, jog atlikti Seimo kontrolierių tyrimai ir pateiktos išvalgos valstybės atsakingų institucijų gali būti įgyvendinti tik pačia minimaliausia *de jure* apimtimi, kuri suteikia žmogaus teisių ir orumo regimybę, bet ne kokybišką pažangą.

3. Blogų buitinių kalinimo sąlygų kriterijai

Tinkamų kalinimo sąlygų užtikrinimas reikšmingai susijęs ne tik su žmogaus teisių bei orumo apsauga, bet ir su asmens bendra jausena laisvės atėmimo vietoje, kurios rezultatas gerina arba blogina socialinę integraciją. Laisvės atėmimo gyvenamųjų patalpų vėdinimas, temperatūra, oro drėgnumas, natūralios šviesos sklaida, higieninės ir materialinės sąlygos, privatumo užtikrinimas ir maitinimo

kokybė yra veiksniai, kurie tiesiogiai veikia įkalintus nuteistuosius ištisą parą viso kalinimo metu.

Europos kalėjimų taisyklių 18.1. punkte nurodoma, kad „kaliniams skirtų patalpų, ypač miegamųjų, būklė turi užtikrinti pagarbą žmogaus orumui ir kiek įmanoma privatumui bei atitikti sveikatos ir higienos reikalavimus, turi būti skiriamas tinkamas dėmesys klimato sąlygoms, ypač gyvenamos patalpos plotui, kubinei oro talpai, apšvietimui, šildymui ir ventiliacijai“. Nepaisant išsamių Europos kalėjimų taisyklių nuostatų, kurios buvo atnaujintos 2020 m. liepos 1 d. patvirtintais pakeitimais ir papildymais, kalinimo sąlygų būklė nuolat kelia susirūpinimą įvairaus lygmens politinėse diskusijose Europoje. Pavyzdžiui, Europos Parlamentas 2017 m. spalio 5 d. priimtoje rezoliucijoje dėl kalėjimų sistemų ir sąlygų išreiškė rūpestį dėl kalėjimų sąlygų tam tikrose valstybėse narėse ir dėl daugelio Europos kalėjimų padėties, ir paragino valstybes laikytis kalinimo taisyklių, nustatytų tarptautinės teisės aktuose ir Europos Tarybos standartuose, taip pat pažymėjo, kad laisvės atėmimas nereiškia orumo atėmimo. Be kita ko, Europos Parlamentas rezoliucijoje taip pat atkreipė dėmesį, kad nuteistųjų orumo užtikrinimas gyvenamosiose patalpose mažina jų frustraciją bei smurto atvejus (9 punktas), ir konstatavo, kad nežmoniškos kalinimo sąlygos gali būti lemiantis veiksnys, dėl kurio didėja nuteistų asmenų radikalizacijos rizika (46 punktas).

Apibendrinamas EŽTT praktiką nagrinėjant pareiškimus dėl galimų ŽTK 3 straipsnio pažeidimų, Europos Tarybos Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimų vykdymo departamentas savo 2021 m. birželio mėn. ataskaitoje atkreipė dėmesį į valstybės įpareigojimą užtikrinti, kad įkalinti asmenys būtų laikomi tokiais sąlygomis, kurios dera su pagarba jų žmogiškajam orumui, o baudmės vykdymo būdas neturi sukelti nuteistiems asmenims didesnių kančių ar sunkumų, nei sukelia įprasti kalinimo padariniai (Council of Europe, 2021, p. 2). Kadangi kaliniai daug laiko praleidžia uždaroje erdvėje⁴, EŽTT jos parametrams skiria daug dėmesio, vertindamas kalinimo sąlygų atitiktį ŽTK 3 straipsnio nuostatai. Atlikdamas šį vertinimą, EŽTT savo praktikoje⁵ kreipia dėmesį į tai, ar: 1) nuteistas asmuo turi asmeninę gyvenamąją bei miegamąją erdvę kameroje; 2) vienam kalinamam asmeniui tenka bent 3 m² grindų ploto (nors priimtinas standartas yra minimalus bent 4 m² plotas daugiavietėse kamerosose ir bent 6 m² – vienvietėse (plačiau žr. Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 47–53)); 3) bendras kameros plotas užtikrina galimybę nuteistiems asmenims laisvai ir nekludomai judėti tarp baldų. Visos šios sąlygos

4 2021 m. pabaigoje kalintiems asmenims teismo nuosprendžiu paskirtos turimos atlikti laisvės atėmimo baudmės vidurkis Lietuvoje sudarė daugiau kaip 7 metus (Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos, 2004–2021).

5 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2005 m. balandžio 7 d. sprendimas byloje *Karalevičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 53254/99).

vertinamos atskirai, todėl nors vienos jų nesant keliama prielaida, jog kyla asmens orumą žeminančio elgesio rizika. Vis dėlto, net ir esant pakankamam gyvenamosios erdvės plotui, EŽTT viename savo sprendimų byloje prieš Lietuvą⁶ išvelgė žeminančias bei kankinančias sąlygas ir tada, kai gyvenamosiose erdvėse buvo nustatyta vėdinimo ar natūralios šviesos stoka.

Europos komiteto prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (toliau vadinama – CPT) atstovai, 2018 m. lankydamiesi Lietuvoje, be kita ko, įvertinę ir įkalintų asmenų buitines sąlygas, savo pateiktoje ataskaitoje konstatavo, kad ne visos nuteistų asmenų kameros atitiko higienos reikalavimus, CPT susirūpinimą sukėlė ir tai, kad nuteistiesiems pasinaudoti dušu yra leidžiama tik vieną kartą per savaitę (Council of Europe, 2019, p. 18–20). CPT dėmesį taip pat atkreipė nuolatinis nuteistų asmenų apgyvendinimas kartu didelėse „kolonijos tipo“ kamerose, kurios, pasak CPT, yra viena iš pagrindinių smurto kalinimo įstaigose priežasčių.

Tyrimai rodo, kad kalinių skundų kasmet daugėja (Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 68). Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo praktikoje bylos dėl žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo sudaro pagrindinę dalį, o iš jų daugiausia bylų išnagrinėjama dėl netinkamų suėmimo ir kalinimo sąlygų: 2020 m. – 40 proc., 2021 m. – 25 proc. (Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas, 2021, p. 47; 2022, p. 49).

4. Smurtas ir jo prevencija

Daugelis kriminologinių tyrimų rodo, kad smurtas tarp kalinių yra dažnas reiškinys (Gilligan, 2007, p. 37–39; Jungtinių Tautų narkotikų kontrolės ir nusikaltimų prevencijos biuras, 2008, p. 101; Vokietijos pavyzdį žr. Bieneck, Baier, 2016; JAV pavyzdį žr. Western, 2021, p. 104–108; tarptautinį palyginimą žr. Kury, Smartt, 2002), į tai dėmesį atkreipia ir CPT, pabrėždamas įkalinimo įstaigų personalo pareigą rūpintis savo globotiniiais ir apginti juos nuo jiems pakenkti norinčių kitų kalinių (Europos Taryba, 2001, p. 1). Tinkamos vadybinės ir organizacinės aplinkos nesukuriantiose įkalinimo įstaigose dažnas yra ir kalinių patiriamas smurtas iš darbuotojų. 2016 m. Lietuvos įkalinimo įstaigose atliktos anketinės apklausos metu net 14,8 proc. įkalintų apklaustųjų nurodė patyrę fizinį smurtą iš kitų kalinių, 4,2 proc. – iš darbuotojų, dar dažnesnis yra psichologinis smurtas (grasinimas, įžeidimas, žeminimas) – jį teigė patyrę atitinkamai maždaug 21 proc. ir 13 proc. kalinių (Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 342). Didžioji da-

6 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2015 m. gruodžio 8 d. sprendimas byloje *Mironovas ir kiti prieš Lietuvą* (peticijų Nr. 40828/12; Nr. 29292/12; Nr. 69598/12; Nr. 40163/13; Nr. 66281/13; Nr. 70048/13; Nr. 70065/13).

lis smurto lieka latentinė – kasmet Lietuvos įkalinimo įstaigose registruojama tik keliasdešimt sunkesnio ar lengvesnio smurto atvejų.

Dar 2016 m. rugsėjo 5–15 d. vykusio vizito metu Lietuvos įkalinimo įstaigose CPT atkreipė dėmesį į didelį kalinių smurto mastą ir susidarė įspūdis, kad pastaraisiais metais padėtis tapo dar blogesnė, palyginti su ankstesniais CPT apsilankymais šiose įstaigose (Council of Europe, 2018, p. 6, 25–26), rekomendavo pradėti taikyti veiksmingą strategiją smurto tarp kalinių problemai spręsti, investuoti daugiau išteklių, įdarbinti papildomą personalą ir skatinti darbuotojų profesionalumą (Council of Europe, 2018, p. 26). Po pusantrų metų vykusio vizito paskelbtoje ataskaitoje CPT konstatavo, kad šioje srityje niekas nepasikeitė, o 30 puslapių tekste žodis „smurtas“ (angl. *violence*) minimas net 23 kartus, priešingai nei ankstesnėse ataskaitose pateikta daugiau konkrečiau smurto pavyzdžių ir netgi Lietuvos įkalinimo administracijoms primenamas elementarus dalykas, kad ir psichologinis smurtas iš kalinimo sistemos personalo kalinių atžvilgiu yra nepriimtinas ir negali būti toleruojamas (Council of Europe, 2019, p. 10). Rengiant šią publikaciją 2021 m. gruodžio 10–20 d. vykusio CPT delegacijos vizito ataskaita dar nebuvo paskelbta, tačiau labai tikėtina, kad ir šioje ataskaitoje jokių esminių teigiamų pokyčių šioje srityje nebus konstatuota.

Smurtas yra neišvengiamas kiekvienoje įkalinimo įstaigoje, tačiau jo mastas ir padariniai gali būti labai skirtingi. Jį skatina prastos kalinimo sąlygos (Biere, 2011), stipri subkultūros įtaka, kai smurtas tampa komunikacijos priemone, problemų sprendimo būdu ir kasdienybės reguliavimo elementu (Edgar, O'Donnell, Martin, 2011, p. 14–21; Vaičiūnienė, 2017; Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 334–338), personalo kompetencijos ir kvalifikacijos trūkumas (Europos Parlamento rezoliucija, 2017, preambulė), dažnas narkotikų vartojimas (Council of Europe, 2018, p. 25) ir kitos priežastys. Situacija tampa ypač bloga tais atvejais, kai įkalinimo įstaigų personalas naudoja smurtą prieš kalinius ir jį toleruoja, mano jį esant atliekamos bausmės dalimi, įsivaizduoja, kad tokiu būdu „auklėja“ kalinius. Šiuo atveju svarbu suformuoti požiūrį, kad kaliniai įkalinimo įstaigoje yra „bausmei atlikti, bet ne bausti“ (angl. *in prison as punishment but not for punishment*; Neubacher, 1999, p. 211). Šią kertinę laikyseną pabrėžia ir tarptautiniai bausmių vykdymo standartai. Europos kalėjimų taisyklėse nurodoma, kad „įkalinimas jau pats savaime atėmus laisvę yra bausmė, todėl nuteistiems asmenims taikomas režimas neturi didinti kalinimo metu būdingų kančių“ (Europos kalėjimų taisyklių 102.2 punktas), o Jungtinių Tautų standartinių minimalaus elgesio su kaliniais (Mandelos) taisyklių pačia pirmąja nuostata pabrėžiama, kad su visais kaliniais turi būti elgiamasi pagarbiai, saugant jų orumą ir juose glūdinčią žmogiškąją vertę, o įkalinimo įstaigų personalas negali smurtauti prieš kalinius, išskyrus būtinosios ginties ir bandymų pabėgti atvejais arba aktyvaus ar pasyvaus fizinio pasipriešinimo įstatymu ar įstatymus įgyvendinančiais teisės aktais nustatyta tvarka atvejais (United Nations, 2016, p. 8). Be to, Europos Žmogaus Tei-

sių Teismas pabrėžia išskirtinę valstybės pareigą apsaugoti kalinius nuo smurto, nes jie yra pažeidžiamoje padėtyje⁷.

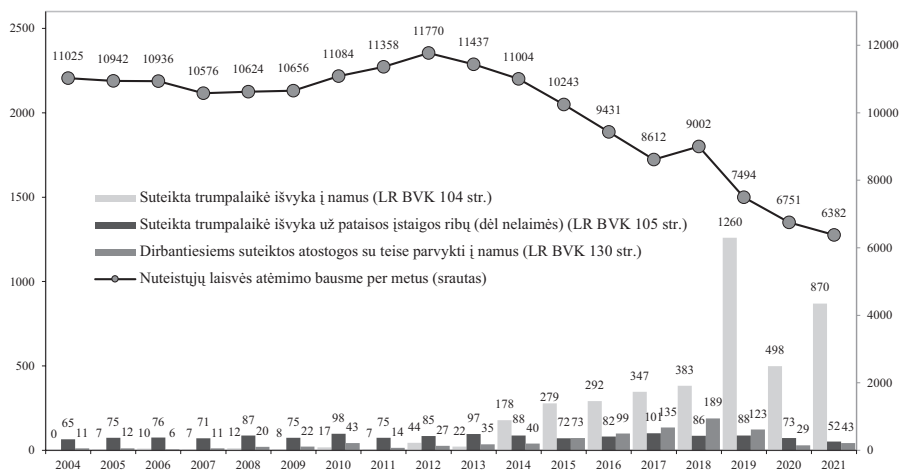
Įvairūs kriminologiniai tyrimai rodo, tai pabrėžia ir CPT, kad geriausia smurto prevencija yra geri kalinių ir personalo tarpusavio santykiai, kai priežiūros kontrolę lydi bendravimas ir rūpinimasis (Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 191–220; Uscila, 2020). Taip pat ir Europos Parlamentas ragina užtikrinti deramo lygio žmogišką ir socialinį bendravimą bei mažinti įtampą ir riboti smurtą (Europos Parlamento rezoliucija, 2017, 9). Tai turbūt ir yra vienas iš didžiausių darbo sričių posttotalitarinei kalinimo sistemai – pereiti nuo šios straipsnio įvade minėto priešų įvaizdžio prie supratimo, kad visi, net ir sunkiausiai nusikaltimus padarę kaliniai, turi žmogiškąjį orumą ir teisę gyventi integruotai laisvoje visuomenėje, o nusikalstamą elgesį lemia ne tik asmeniniai, bet ir socialiniai, struktūriniai ir sisteminiai veiksniai, glūdintys kiekvienoje visuomenėje, praeityje, žmogaus vaikystėje, patirti įvykiai, netgi iš kartos į kartą perduodami elgesio modeliai, kurie nepateisina visokio žmogaus elgesio, bet leidžia jį geriau suprasti, įvertinti socialinės aplinkos kontekste ir brėžti naują gyvenimo laisvėje perspektyvą. Tam, kad įstaigų personalas būtų pajėgus ir kompetentingas tokiai įžvalgai, jis turi būti atitinkamai apmokytas – tai CPT pirmiausia pabrėžia visose savo ataskaitose smurto prevencijos kontekste.

Viena iš veiksmingų įtampų įkalinimo įstaigose mažinančių ir resocializaciją skatinančių priemonių yra kalinimo atvėrimas – trumpalaikių išvykų kaliniams suteikimas (Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 249–284). Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekse jų galimybė numatyta esant įvairioms priežastims ir sąlygoms (LR BVK 104 str., 105 str., 154 str., 130 str. (nuo 2022 m. sausio 1 d. – 94 str. 4 d. 3 p.)), tačiau jos suteikiamos itin retai (1 pav.). Vis dėlto atkreiptinas dėmesys į teigiamą tendenciją, kad trumpalaikių išvykų iki dėl COVID-19 pandemijos įvestų apribojimų (Sakalauskas, 2022a) skaičius nuolat didėjo – belieka tikėtis, kad tokia tendencija ir toliau išliks po apribojimų panaikinimo.

5. Įkalinimo įstaiga kaip totali ir besimokanti institucija

Kiekvienoje šalyje esanti įkalinimo įstaiga yra totali institucija, kurioje ir per kurią maksimaliai kontroliuojamas asmens elgesys. Totali institucija „apglėbia“ visą žmogaus kasdienybę ir siekia tam tikro bendro tikslo, pagal jį atitinkamai formuodama jos viduje vykstančius interakcijos procesus (Walter, 1991, p. 180). Totali institucija

7 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. sausio 20 d. sprendimas byloje *Česnulevičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 13462/06).

Bendras Lietuvoje laisvės atėmimo bausmę per metus atlikusių asmenų skaičius (srautas) ir trumpalaikių išvykų dėl įvairių priežasčių kaliniams suteikimo atvejai 2004–2021 m. (sudaryta autorių pagal Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos, 2004–2021)

propaguoja ir veikia pagal tam tikrą ideologiją, kuri dažniausiai neatitinka gyvenimo įstaigoje realybės. Nuolat produkuojamas su realybe nieko bendro neturintis įvaizdis leidžia totaliai institucijai gyvuoti toliau (Walter, 1991, p. 182). Šių realybę Lietuvoje per metus tiesiogiai išgyvena tūkstančiai nuteistųjų laisvės atėmimo bausmė, neskaitant dar kelių tūkstančių suimtųjų ir tiek pat atliekančiųjų trumpalaikę laisvės atėmimo bausmę – areštą. Deja, bet bent jau Europos Sąjungos mastu padėtis Lietuvos įkalinimo įstaigose pastaraisiais metais tapo vienu iš blogiausių pavyzdžių (Sakalauskas, Jarutienė, Kalpokas, Vaičiūnienė, 2020, p. 12). Akivaizdu, kad ilgus metus totalitarinės sistemos formuota baudimo kultūra, politinio dėmesio stoka ir vadybinės kompetencijos trūkumas per pastaruosius 32 metus Lietuvos įkalinimo sistemos beveik nepriartino prie Vakarų Europos standartų. Tam, kad per kitus 30 metų ji labiau panašėtų į pastarąją, o ne į buvusios Tarybų Sąjungos kalėjimų sistemą, būtina formuoti atitinkama idėja paremtą praktiką, pirmiausia pagrįsta pagarba žmogaus orumui ir žmogaus teisėms. Kaip teigia žymus vokiečių kriminologas F. Dünkelis, normalizavimo principas arba maksimaliai įmanomas sąlygų įkalinimo įstaigose prilyginimas gyvenimo sąlygoms laisvėje sudaro kaliniams galimybę prisiimti socialinę atsakomybę ir tokiu būdu mažinti žalingą kalinimo poveikį (Dünkel, 2017, p. 135). Kad tai pavyktų, įkalinimo sistema, įskaitant administraciją ir personalą, turi nuolat reflektuoti ir analizuoti savo veiklos veiksmingumą ir padarinius, būti atvira naujoms idėjoms, stengtis sukurti maksimaliai įmanomas atviras kalinimo

sąlygas ir laisvės neriboti labiau nei tai yra būtina. Ir priešingai, jei ji tampa uždara, slepia ir užglaišto kylančias problemas, nekreipia dėmesio į nacionalinių ir tarptautinių žmogaus teises ginančių institucijų rekomendacijas ir pasiūlymus, neprisiima atsakomybės, demonstruoja galią, imituoja veiklą ir ignoruoja realybę, ji vis labiau slysta į totalitarinius santykius (Sakalauskas, 2020, p. 923–924), kurie ne tik uždaro galimybes pozityviam kalinių elgesio pokyčiui ir jų veiksmingai socialinei integracijai, bet ir sukuria ilgainiui sunkiai pakeliamas darbo sąlygas personalui. Įvairių organizacijų ir institucijų, įskaitant Seimo kontrolierius, pastangos atkreipti dėmesį į žmogaus teisių standartų neatitiktis nacionalinėje įkalinimo sistemoje, jų pažeidimus ir žmogaus orumo žeminimą, gali prisidėti prie teigiamų šios sistemos pokyčių, jei tik sistema išties jų nori.

Išvados ir perspektyvos

Atlikus analizę, pirmiausia galima padaryti išvadą, kad kiekviena totali institucija, o įkalinimo sistema visų pirmiausia, turi būti nuolat stebima ir kontroliuojama nepriklausomų organizacijų ir institucijų, nes uždaroje sistemoje formuojantis galingas disbalansui neišvengiamai kyla žmogaus teisių pažeidimų ir žmogaus orumo žeminimo rizika. Seimo kontrolieriai yra viena iš tokių institucijų ir Vilniaus universiteto Teisės fakulteto partnerystės profesoriaus dr. Augustino Normanto, ilgus metus ne tik dėstančio konstitucinės teisės kursą, atliekančio mokslinius tyrimus šioje srityje, bet ir daugiau kaip 16 metų dirbusio Seimo kontrolieriumi, veikla neabejotinai turėjo didelę įtaką, skatinusią žmogaus teisių standartų laikymąsi laisvės atėmimo vietose. Ir Seimo kontrolierių, ir kitų nacionalinių bei tarptautinių organizacijų ir institucijų veiklos ataskaitos rodo, kad Lietuvos įkalinimo sistemai dar reikia nuveikti labai daug, kad įgyvendintų savo misiją – keisti kalinių elgesį pozityvia kryptimi, užtikrinti jų veiksmingą socialinę integraciją, gerbti jų teises ir saugoti žmogiškąjį orumą, rūpintis gera atmosfera ir darbuotojų darbo sąlygomis, kartu kurti ir saugesnę socialinę aplinką Lietuvoje.

Šaltiniai

Specialioji literatūra

- Bieneck, S.; Baier, D. (2016). Victimisation and perpetration among Prison Inmates. In Baier, D., Pfeiffer, C. (Eds.). *Representative Studies on Victimisation. Research findings from Germany*. Nomos Verlag, p. 185–202.
- Bierie, D. M. (2011). Is Tougher Better? The Impact of Physical Prison Conditions on Inmate Violence. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 56(3), 338–355.

- Chong, V. (2014). *Gewalt im Strafvollzug. Inaugural-Dissertation*. Tübingen: Institut für Kriminologie der Universität Tübingen.
- Düinkel, F. (2017). Resocializacija ir tarptautiniai žmogaus teisių standartai? Iš Sakalauskas, G. (moksl. red.). *Bausmių taikymo ir vykdymo tarptautinis palyginimas, tendencijos ir perspektyvos Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos teisės institutas, p. 117–139.
- Edgar, K.; O'Donnell, I.; Martin, C. (2011). *Prison Violence, The Dynamics of Conflict, Fear and Power*. London and New York: Routledge.
- Gilligan, J. (2007). *Smurtas. Apmąstymai apie nacionalinę epidemiją*. Vilnius: Vaga.
- Kury, H.; Smartt, U. (2002). Gewalt an Gefangenen: Ergebnisse aus dem anglo-amerikanischen und deutschen Strafvollzug. *ZfStrVo*, 6, 323–339.
- Neubacher, F. (1999). Der internationale Schutz von Menschenrechten Inhaftierter durch die Vereinten Nationen und den Europarat. *ZfStrVO*, 48, 210–218.
- Sakalauskas, G. (2017). (Re)socializaciją skatinantis įkalinimas? Iš Sakalauskas, G. (moksl. red.). *Bausmių taikymo ir vykdymo tarptautinis palyginimas, tendencijos ir perspektyvos Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos teisės institutas, p. 159–180.
- Sakalauskas, G. (2019a). Criminal policy and imprisonment. The case of Lithuania: open prisons, prison leave and release on parole. In Van Kempen P. H. P. H. M. C., Jendly M. (Eds.). *Overuse in the Criminal Justice System*. Cambridge, Antwerp, Chicago: Intersentia, p. 229–249.
- Sakalauskas, G. (2019b). Prisoner resettlement in Lithuania – Between Soviet tradition and challenges of modern society. In Düinkel F., Pruin I., Storgaard A., Weber J. (Eds.). *Prisoner Resettlement in Europe*. Routledge Frontiers of Criminal Justice. Routledge, p. 219–239.
- Sakalauskas, G. (2020). Wie überwindet man den Totalitarismus im Strafvollzug? In Drenkhahn, K., Geng, B., Grzywa-Holten, J., Harrendorf, S., Morgenstern, C., Pruin I. *Kriminologie und Kriminalpolitik im Dienste der Menschenwürde. Festschrift für Frieder Düinkel zum 70. Geburtstag*. Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg, 2020, p. 909–926.
- Sakalauskas, G. (2022a). Lithuania. In Düinkel F., Harrendorf S., van Zyl Smit D. (Eds.). *The Impact of Covid-19 on Prison Conditions and Penal Policy*. Routledge, p. 337–347.
- Sakalauskas, G.; Jarutienė, L.; Kalpokas, V.; Vaičiūnienė, R. (2020). *Kalinimo sąlygos ir kalinių socialinės integracijos prielaidos*. Vilnius: Lietuvos teisės institutas.
- Slade, G.; Vaičiūnienė, R. (2018). In comparative perspective: The effects of incarceration abroad on penal subjectivity among prisoners in Lithuania. *European Journal of Criminology*, 15(2), 217–234. DOI: 10.1177/1477370817726716.
- Tonry, M. (2014). Thinking about punishment across space and time. *Kriminologijos studijos*, 1, 5–30.
- Uscila, R. (2020). *Dinaminio saugumo koncepcija laisvės atėmimo vietoje*. Mokslo studija. Vilnius: Lietuvos teisės institutas. Prieiga per internetą: < https://teise.org/wp-content/uploads/2020/06/Dinaminis_saugumas_studija_2020-1.pdf >.
- Vaičiūnienė, R. (2017). Įkalintų asmenų resocializacijos galimybės kolektyvinio kalinimo ir kalėjimo subkultūros sąlygomis. Iš Sakalauskas, G. (moksl. red.). *Bausmių taikymo ir vykdymo tarptautinis palyginimas, tendencijos ir perspektyvos Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos teisės institutas, p. 181–204.

Western, B. (2021). Inside the Box: Safety, Health, and Isolation. *The Journal of Economic Perspectives*, 35(4), 97–122.

Teisės aktai

Europos Parlamento rezoliucija dėl kalėjimų sistemos ir sąlygų kalėjimuose (2015/2062(INI), priimta 2017 m. spalio 5 d.

Europos Tarybos Ministrų Komiteto rekomendacija Rec (2006) 2 dėl Europos kalėjimų taisyklių. Prieiga per internetą:: <https://www.coe.int/en/web/prison/conventions-recommendations#recommendations-bookmark>

Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodeksas, patvirtintas įstatymu Nr. IX-994, priimtu 2002 m. birželio 27 d. *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 73-3084 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais).

Lietuvos Respublikos Konstitucija. *Valstybės žinios*, 1992-11-30, Nr. 33-1014 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais).

Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstatymas. *Valstybės žinios*, 1998-12-16, Nr. 110-3024 (su vėlesniais pakeitimais ir papildymais).

Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, iš dalies pakeista protokolu Nr. 11, su papildomais protokolais Nr. 1, 4, 6 ir 7. *Valstybės žinios*, 2000-11-10, Nr. 96-3016.

Teismų praktika

Europos Žmogaus Teisių Teismo 1997 m. gruodžio 16 d. sprendimas byloje *Raninen prieš Suomiją* (peticijos Nr. 152/1996/771/972).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2000 m. balandžio 6 d. sprendimas byloje *Labita prieš Italiją* (peticijos Nr. 26772/95).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2001 m. liepos 24 d. sprendimas byloje *Valašinas prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 44558/98).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2001 m. liepos 10 d. sprendimas byloje *V. prieš Jungtinę Karalystę* (peticijos Nr. 33394/96).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2005 m. balandžio 7 d. sprendimas byloje *Karalevičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 53254/99).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. sausio 20 d. sprendimas byloje *Česnulevičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 13462/06).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2012 m. lapkričio 20 d. sprendimas byloje *Kasperovičius prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 54872/08).

Europos Žmogaus Teisių Teismo 2015 m. gruodžio 8 d. sprendimas byloje *Mironovas ir kiti prieš Lietuvą* (peticijų Nr. 40828/12; Nr. 29292/12; Nr. 69598/12; Nr. 40163/13; Nr. 66281/13; Nr. 70048/13; Nr. 70065/13).

Veiklos ataskaitos, statistika ir kiti šaltiniai

Council of Europe (2018). *Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or De-*

- grading Treatment or Punishment (CPT) from 5 to 15 September 2016*. CPT/Inf (2018) 2. Prieiga per internetą: <<https://rm.coe.int/pdf/16807843ca>>;
- Council of Europe (2019). *Report to the Lithuanian Government on the visit to Lithuania carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 20 to 27 April 2018*. CPT/Inf (2019) 18. Strasbourg, 25 June 2019. Prieiga per internetą: <<https://rm.coe.int/168095212f>>.
- Council of Europe (2021). *Department for The Execution of Judgments of the European Courts of Human Rights. Conditions of Detention*. Prieiga per internetą: <<https://rm.coe.int/thematic-factsheet-conditions-detention-eng/1680a2e323>>.
- CPT (2018). *CPT-Standards*. CPT/Inf (2018) 2.
- Europos Taryba (2001). *CPT standartai, susiję su patalais įstaigomis*. CPT/Inf(2001)16-part.
- Jungtinių Tautų narkotikų kontrolės ir nusikaltimų prevencijos biuras (2008). *ŽIV ir AIDS laisvės atėmimo vietose*. Metodinių priemonių rinkinys bendrosios strategijos kūrėjams, programų vadovams, kalėjimų pareigūnams ir kalinimo įstaigų sveikatos priežiūros darbuotojams. Niujorkas: Jungtinės Tautos.
- Jungtinių Tautų narkotikų kontrolės ir nusikaltimų prevencijos biuras (2015). *Dinaminės apsaugos ir žvalgybos laisvės atėmimo įstaigose vadovas*. Niujorkas: Jungtinės Tautos.
- Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos (2004–2021). Nuteistųjų laisvės atėmimu skaičiaus, sudėties (pagal padarytą nusikaltimą, amžių, bausmės terminą ir kt.) ir jų kaitos suvestinė. 2004–2021 m. sausio–gruodžio mėn. duomenys. Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių veiklos ataskaita (2021). Prieiga per internetą: <https://www.lrski.lt/wp-content/uploads/2022/03/SK_Ataskaita-uz-2021-LT_.pdf>.
- Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaiga (2018). „Dėl Lukiškių tardymo izoliatoriuje-kalėjime ir laisvės atėmimo vietų ligoninėje laikomų asmenų žmogaus teisių padėties“. 2018 m. birželio 29 d. ataskaita Nr. PRJ2018/1-38.
- Lietuvos Respublikos Seimo kontrolierių įstaiga (2019). Ataskaita dėl žmogaus teisių padėties Alytaus patalais namuose, Marijampolės patalais namuose, Vilniaus patalais namuose, Pravieniškių patalais namuose-atvirojoje kolonijoje, Panevėžio patalais namuose ir Šiaulių tardymo izoliatoriuje. 2019 m. spalio 21 d. Nr. NKP-2019/1-1. Vilnius.
- Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas (2021). 2020 m. veiklos apžvalga. Prieiga per internetą: <<https://www.lvat.lt/doclib/wk6vhank4ltctgyzfruee2ghmmtrjm6>>.
- Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas (2022). 2021 m. veiklos apžvalga. Prieiga per internetą: <<https://www.lvat.lt/doclib/or71pgr0thce3kwe66a2a8qe4z4wqw5z>>.
- Nacionalinė teismų administracija (2015–2022). Baudžiamųjų bylų nagrinėjimo ataskaita. Bausmių ir poveikio priemonių rūšys (pirmosios instancijos teismuose).
- Sakalauskas, G. (2019c). Įkalinimo sistemos Lietuvoje reforma: vienuolika žingsnių per artimiausius dešimt metų. *Teisė.pro*, 2019-01-16. Prieiga per internetą: <<https://www.teise.pro/index.php/2019/01/16/g-sakalauskas-ikalinimo-sistemos-lietuvoje-reforma-vieniolika-zingsniu-per-artimiausius-desimt-metu/>>.
- Sakalauskas, G. (2022b). Įkalinimo įstaigos. Iš: Žmogaus teisių stebėjimo institutas. *Žmogaus teisės Lietuvoje 2020–2021*, 99–102.

UN Committee against Torture (2021). Concluding observations on the fourth periodic report of Lithuania. Prieiga per internetą: < http://hrmi.lt/wp-content/uploads/2021/12/CAT_C_LTU_CO_4_47272_E.pdf >.

United Nations (2016). Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2015. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). Prieiga per internetą: < <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UN-DOC/GEN/N15/443/41/PDF/N1544341.pdf?OpenElement> >.

Walter M. (1991). *Strafvollzug*. Stuttgart: Boorberg Verlag.

World Prison Brief: <https://www.coe.int/en/web/prison/conventions-recommendations#recommendations-bookmark>